

На правах рукопису

МАРТИНЮК ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ

**Особливості розвитку української психології у XVIII столітті
(Феноменологія психічного у науковій, науково - прикладній,
філософській та художній творчості в епоху Просвітництва).**

Спеціальність 19.00.01 - загальна психологія, історія психології.

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата психологічних наук.

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загальної та інженерної психології Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - академік, доктор психологічних наук, професор РОМЕНЕЦЬ Володимир Андрійович.

Офіційні опоненти:

1. БЕЛЯВСЬКИЙ І.Г., доктор психологічних наук, професор.
2. РОЖДЕСТВЕНСЬКИЙ Ю.Т., кандидат психологічних наук.

Провідна організація - Інститут соціальної та політичної психології АПН України.

Захист відбудеться " 15 " травня 1997 року на засіданні спеціалізованої Ради Д. 068.18.19 за адресою: 252601, м.Київ, МСП, вул. Володимирівська, 60, ауд. 303.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розісланий " 14 " квітня 1997 року

Вчений секретар спеціалізованої Ради, кандидат психологічних наук

Т.С. КИРИЛЕНКО

ДВ 37,510

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність дослідження. Реконструкція психологічних концепцій в складно диференційованому культурному контексті дає можливість дослідити і зрозуміти не тільки механізм творчості в галузі психології, але й творчості взагалі, виявити базові шари психічного, що об'єктивувалися в продуктах діяльності людей певного часу, охарактеризувати специфіку мотивації такої діяльності. Тільки в такому статусі історія психології може виконати покладені на неї просвітницькі та науково-пізнавальні функції.

Якщо виходити з тези, що психологічні знання існують не тільки в строго науковій формі, але й в інших формах (художній, філософській, правовій тощо) і, що будь-яка система психологічних знань є об'єктом історико-психологічного дослідження, то виникає велика потреба в розширенні дослідницького діапазону в часі та в розширеному визначенні матеріалу історії психології: від перших фіксацій ментальності народу в письмі, живописі, предметах побуту, від перших саморефлексій в фольклорі до наукових концепцій та напрямків в сучасній психології. Таким чином, історія психології тісно переплітається з історичною та етнічною психологією, використовує їх здобутки для тлумачення певних психологічних систем. "Що досліджувати" практично не може бути вичерпанам. Попередні дослідження потребують постійної корекції у світлі нових психологічних, культурологічних, етнографічних та антропологічних досягнень. До того ж така корекція ніколи необхідна у зв'язку з розвитком методології психологічного пізнання.

Історія психології повинна зберегти не тільки феноменологію самопізнання людей в часі, але й дати відповідь на питання, які ж умови та рушійні сили є визначальними для розвитку психології, яку роль відіграє загальнокультурний фон певної епохи у формуванні психологічних знань, яке місце і статус психології серед інших виявів культури (наук, мистецтв, філософії, політики тощо), який

вплив у формуванні психологічних концепцій відіграє суб'єктивний фактор (мотивація творчої діяльності психолога, його особистісна спрямованість тощо).

Дослідження історії психології в Україні в епоху Просвітництва доповнить ті здобутки, які є на даний час в цій галузі і, таким чином, продовжить ті традиції, що вже склалися в українській історії психології. Це дасть можливість зберегти методологічну цілісність і єдність історико-психологічного пошуку. Актуальність розробки зазначеної теми, недостатня розробленість її в сучасній психології визначили вибір об'єкта, предмета та вплинули на формування мети дослідження.

Об'єкт дослідження: Система психологічних знань, яка була сформована в українській культурі в цілому та в українській психології зокрема у XVIII столітті (епоха Просвітництва).

Предмет дослідження: Умови та рушійні сили становлення психологічних знань.

Мета: Виявити основні механізми та охарактеризувати рушійні сили формування системи знань в українській психології як науки у зв'язку із розвитком української культури у XVIII столітті. Розкрити діалектику індивідуально-психологічного та культурно-історичного чинників наукотворчого процесу.

Гіпотезу дослідження складають такі припущення:

- Продукти творчої діяльності людини певного часу (психологічні твори в тому числі) мають типові формальні та смислові ознаки, що дає можливість говорити про наявність в культурі базового психічного феномену, або культурного архетипу.

- Психологічний твір та складно диференційований культурно - історичний контекстуальний простір створюють модель, що самотлумачить ідейно-образну та емоційну насиченість твору, виявляє умови та основні механізми формування

психологічних знань, розкриває діалектику індивідуально-психологічних та культурних факторів наукового поступу.

Для досягнення мети дослідження і перевірки висунутої гіпотези поставлені такі **завдання**:

- Виявити основні психологічні ідеї певних творів епохи Просвітництва в Україні. Визначити їх актуальність, наукову цінність та соціальну спрямованість;
- Окреслити та проаналізувати культурно-історичний контекст цих творів. Через це визначити міру взаємовпливу твору та його контексту, виявити домінуючі образи, ідеї та настрої, які характерні епосі Просвітництва в цілому;
- Співставити дані аналізу психологічного твору з біографічними даними його авторів;
- Виділити і описати основні психічні феномени, що виявляють себе в творчості людей епохи Просвітництва. Охарактеризувати особливості мотивації творчості психологів.

Методологічні і теоретичні засади дослідження складають деякі позиції психологічної та філософської герменевтики (Ф. Шлейєрмахер, В.Дільтей, Г.-Ф. Гадамер та інш.), наукознавчі, історико - філософські та історико-психологічні розробки вітчизняних та зарубіжних вчених (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, В.С. Горський, Е. Гуссерль, Т. Кун, Р.Ландин, Г. Мерфі, В.М. Нічик, Т. Рібо, М.С. Роговін, Р. Уотсон, П. Фейєрабанд, К.Г. Юнг та інш.). В основу дослідження покладено вчинковий принцип та принципи детермінізму і творчості (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, О.М. Ткаченко, М.Г. Ярошевський та інші).

Методи дослідження: формально-структурний та власне психологічний методи аналізу продуктів творчої діяльності; описовий метод; метод моделювання (текст і контекст: взаємовпливи та взаємозв'язки), біографічний метод.

2-7-1165

Наукова новизна дослідження. В дослідженні, хоч і продовжуються традиції історико-психологічного пошуку, що склалися в сучасній історії психології, українській в тому числі, робиться ряд істотних методологічних акцентів щодо цього процесу. Дані історії психології, виявлені ідейні, понятійно-категоріальні особливості психології епохи Просвітництва в Україні розглядаються у зв'язку з даними історичної психології та психології творчості, що дає можливість виявити основні рушії як творчості в галузі психології, так і творчості в цілому. Особлива увага приділяється впливу культурного середовища на формування творчої особистості вченого. Аналіз його індивідуальних рис робить зрозумілою мотивацію наукової діяльності, виявляє феноменологію психічного у психологічному пізнанні. Такий підхід до історико-психологічного матеріалу, розширення об'єкту останнього, збагачує психологію як в теоретико-методологічному плані, так і в плані накопичення цінного фактажу для нових узагальнень в інших її галузях.

Теоретичне значення роботи полягає в розширенні і поглибленні знань про особливості пізнання психічного, роль індивідуально-психологічних та культурно-історичних чинників у розвитку науки, форми презентації психологічних знань. Робота виконана на українському історико-психологічному матеріалі, але має загальне значення, і цим розширює уявлення про духовний розвиток українського народу, його тенденції та напрямки, про особливості його національного характеру, психічного складу тощо.

Практичне значення. Дані роботи можуть бути використані в науково-дослідній та викладацькій діяльності, при розробці спеціальних курсів з методології історико-психологічних досліджень та з історії психології в Україні і за кордоном. Крім того вони можуть бути популяризовані і, таким чином, виконувати виховну та ідеологічну функції.

Надійність і вірогідність. отриманих результатів досягались точною і багатосторонньою роботою з матеріалом, з теоретичними і методологічними працями українських та зарубіжних психологів, філософів, наукознавців, детальним вивченням першоджерел.

Положення, які виносяться на захист:

1. Психологічні знання у XVIII столітті в Україні синхронно розвиваються у науковій, науково - прикладній, філософській та художній формах. Кожна із форм презентації психологічних ідей може бути предметом історико - психологічних досліджень, що дасть нагоду досягнути складні механізми взаємопереходу знань та особливості виникнення наукових систем.
2. Культурно - історичний контекст діяльності українських психологів епохи Просвітництва, особливості їх життєвого і творчого шляху визначають такі спрямування та цілі психологічного пошуку: а) психологічні знання є засобом ефективної суспільної організації і походять із досліджень людини як соціального індивіда; б) психологічні знання виконують терапевтичні функції, психологічні дослідження особистісно орієнтовані, самоспостереження та самопізнання виступають основними методами психології як такої.
3. Психічні феномени, що проявляють себе на індивідуальному, народному та загальнонародському рівнях є не тільки предметом психологічних досліджень українських вчених XVIII століття, але й визначають методи, спрямування, цілі та практичне значення психологічного пізнання в цілому.

Апробація роботи. Основні положення і результати роботи доповідались і обговорювались на засіданнях кафедри загальної та інженерної психології Київського університету ім. Тараса Шевченка (1992 - 1996 рр.), на конференції "Реформа системи освіти в Україні" (Київ, 1993), на Міжнародній науково-практичній конференції "Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості" (Луцьк, 1994), на Всеукраїнській науково - методичній конференції

«Психологічна освіта в системі вищої школи» (Одеса, 1996). Зміст дисертації відображено в п'яти публікаціях.

Структура та об'єм дисертації. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, додатку та списку використаної літератури (173 найменування); викладена на 166 сторінках тексту.

ЗМІСТ РОБОТИ.

У *вступі* визначається актуальність роботи, її об'єкт, предмет та мета, висувається гіпотеза та ставляться відповідні їй завдання, описуються методологічні і теоретичні засади та методи дослідження, визначається наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, її надійність та вірогідність, положення, що риносяться на захист, даються відомості про апробацію роботи та її структуру. У *вступі* висвітлюється історія розробки проблеми розвитку української психології XVIII століття. Психології XVIII століття в Україні (епоха Просвітництва) у зв'язку з культурою українського народу були присвячені декілька робіт В.А.Роменця (розділ в навчальному посібнику "Історія психології епохи Просвітництва" (1993), статті "Художні антецеденти психології самопізнання народу: "Енеїда" І.П.Котляревського" (1992), "Ідея самопізнання і смислу людського життя у творчості Г.С.Сковороди" (1992) та інші), збірник "Нариси з історії вітчизняної психології (XVII - XVIII ст.)" за редакцією Г.С.Костюка (1952). З огляду на об'єм та, частково, час їх написання вони не можуть повністю задовольнити потребу в історико - психологічних дослідженнях даного періоду. В якійсь мірі психологію XVIII століття в Україні висвітлюють праці, що не є спеціально психологічними. Це монографії та статті Д.І. Багалія, П.О. Білецького, Г.О. Булашова, В.С. Горського, М.С. Грушевського, І.В. Іваньо, М.І. Костомарова, І.П. Крип'якевича, Л.С. Махновця, В.М. Нічик, П.М. Пелеха, З.І. Хижняк, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, Д.І. Явор-

ницького та ін. Деякі історико-психологічні роботи, присвячені російській психології XVIII століття, побіжно торкаються історії психології в Україні, оскільки в них аналізуються психологічні концепції мислителів епохи Просвітництва, які в силу історичних обставин рахуються належними до двох культур (Б.Г. Ананьєв та ін.).

В даному дисертаційному дослідженні систематизуються знання з історії української психології XVIII століття та пропонується схема історико - психологічного пошуку, що дає можливість створити модель умов та руйнівних сил становлення психологічних систем, виявити логіку розвитку психологічної науки, форми презентації психологічних ідей, описати феноменологію психічного у її відношенні до психологічного пізнання. Використання історичного та етнографічного матеріалу, окреслення культурно - історичного контексту розвитку української психології у XVIII столітті, особлива увага до суб'єктивного фактору її розвитку відрізняє дане історико - психологічне дослідження від інших, що, в свою чергу, збагачує новими ідеями не тільки історію психології, але й всю психологію загалом.

Перший розділ “Загальна характеристика української психології епохи Просвітництва” включає в себе два параграфи - “Культурно-історичний контекст розвитку української психології в епоху Просвітництва”, “Домінуюча проблематика психологічних творів українських вчених XVIII століття” та “Висновки”. У розділі робиться характеристика розвитку української психології в загальнокультурному контексті. Людина XVIII століття (епохи Просвітництва) вимагала для себе свободи публічно користуватися своїм розумом. Відношення розуму і волі стало однією із провідних проблем тогочасної психології. Для того, щоб побудувати щасливе, гармонійне життя у суспільстві, спрямувати для цього всі свої сили, необхідно пізнати, усвідомити образ бажаного майбутнього та шляхи його реального втілення. Виникає два

напрямки пошуку щастя: перший - в людині (знайти в собі справжню людину, жити відповідно людській природі - І. Кант, О.М. Радіщев, Ж.-Ж. Руссо, Г.Сковорода та ін.), другий - в ідеальній суспільній організації (ідеї загальної гармонії /А.Шефтсбері/, розподілу влади /Ш.Монтеск'є/, узгодження церковної і світської форм суспільної організації /Ф.Прокопович/ та ін.). Як в першому, так і у другому випадках особлива роль приділяється знанням. Знання - основний інструмент досягнення щастя. Маючи знання, необхідно мати лише добру волю, щоб ідеальне життя стало реальністю. В аналізі змісту вчинку акцент робиться на мотиваційному його компонентіві.

Особлива ж увага до накопичених людством знань визначається довготривалою роботою над їх синтезом, відбором, перевіркою та уточненням. Майже тридцять років працюють французькі вчені над створенням своєї енциклопедії. Людина епохи Просвітництва виховує в собі титанічні риси в універсальному пізнанні світу.

Іронія, скепсис, сміхова народна культура виступають одним із основних засобів подолання "старого" несправедливого світу та витворення нових ідеалів. Людина прагне здобути для себе свободу дій, але водночас усвідомлює всю трагедійність свого існування. Розум не в змозі замінити собою віру і людина для вирішення своїх проблем знову і знову звертається до Бога. Ідея Бога виступає компенсацією відсутності дії, як домінуючого компоненту вчинків людини.

Українська психологія епохи Просвітництва представлена іменами Ф. Прокоповича, С. Калиновського, М. Козачинського, Г. Кониського, Я.Козельського, Г. Сковороди, І. Некрашевича, І. Котляревського та інших. Психологічні ідеї були представлені як в науковій та науково-прикладній формах, так і в філософській та художній. Поліформність творчості людини XVIII століття визначила синхронність розвитку багатьох психологічних ідей у психології, етиці, філософії, літературі, мистецтві. Спрямованість психологічних пошуків та їх

прикладне значення значною мірою залежали від тогочасної папуючої суспільно - політичної ідеології. Вчинок, як осередок психічного, стає предметом дослідження майже всіх провідних українських вчених XVIII століття.

Теорія вчинку має такі основні положення. Людина постійно прагне здобути щастя, яке є *кінцевою (остаточною)* метою людини. В реальному житті здобути повне щастя неможливо. Воно дасться людині лише тоді, коли вона через свої моральні вчинки наближається до Бога. Пізнання Бога, як найвищого блага, визначає формування *проміжних* цілей людини, що повинні відповідати уявленням про добро і зло.

Діяння, які узгоджені із поняттям добра, постійно повторюючись, сприяють виробленню навичок, що лежать в основі моральності. Навички можуть мати і аморальну природу. Все залежить від причини мети і способів досягнення дії. Зрозумілою, в цьому аспекті, стає особлива увага українських просвітників до особливостей формування, закріплення та розпаду навичок, а звідси - інтерес до проблем виховання та самореалізації.

В плані мотивації вчинкової діяльності українські психологи XVIII століття найбільше вивчають розумну мотивацію (мотивацію узгоджену із здоровим глуздом та розумом) та емоційну (емоція визначається як один із основних рушіїв людської поведінки).

Емоційні прояви людини досліджуються у зв'язку з причинами їх виникнення, механізмами протікання, особистісним значенням тощо. Описуються десятки емоційних феноменів, як то: любов, ненависть, гнів, сум тощо. Людина має пізнати не тільки зовнішній світ, але й світ своїх пристрастей, щоб оволодіти ними. Примат інтелекту і волі над емоційним світом особистості не витворює антагонізму між ними. В українській художній літературі кінця XVIII століття зароджуються напрямки сентименталізму і романтизму. Філософія "серця" Г.Сковороди стверджує, що "любов - Софійна дочка", а першопереживання

істини та загального блага існує швидше в емоції, яка веде до преображення людини та її воскресіння для нового життя.

Власне дія у розгортанні вчинку не акцентується, бо для людини XVIII століття важливим є, в першу чергу, пізнати істину. Її втілення в реальному житті не викличе зайвого клопоту, бо саме здійснення чогось - це вже прерогатива лише доброї волі людини.

Незадоволеність зовнішнім світом має два вирази - "втечу від світу" та його подолання. Та чи інша позиції визначають особливості психологічного міркування та формування психологічних концепцій.

Певні психологічні концепції в дисертаційній роботі досліджуються за однією схемою. Спочатку аналізується культурно - історичний контекст виникнення певного психологічного твору, потім викладаються психологічні особливості життєвого і творчого шляху психолога, твір якого аналізується, та досліджуються формально - структурні та ідейно - образні особливості вибраного твору.

У *другому розділі* "Наукова та науково-прикладна форми презентації психологічних ідей у творчості Феофана Прокоповича" три параграфи - "Культурно-історичний контекст діяльності Феофана Прокоповича", "Мотивація творчої діяльності Феофана Прокоповича", "Психологічні ідеї курсу "Про риторичне мистецтво" (1706 р.). "Риторика" в контексті життєвого і творчого шляху її автора" та "Висновки".

Творчість Ф. Прокоповича на даний час висвітлена в численних історико - філософських та літературознавчих працях (О.М. Буранок, В.Д. Литвинов, В.М. Нічик, Л.А. Петров, В.Г. Смирнов та інші). Є також дослідження його психологічних поглядів (В.А. Роменець). В низці статей аналізується вплив творчого доробку Ф. Прокоповича на розвиток науки, філософії, мистецтва, релігійного та політичного устрою в державі. В даній роботі більше акцентуються умови та

рушійні сили становлення його психологічної концепції, аналізується вплив індивідуально - психологічного та культурного факторів на спрямованість та зміст його творів.

Зазначається, що психологія особистості і міжособистісних стосунків у Ф. Прокоповича умовно може бути розділена на три частини. До першої віднесено психологію оратора, його психічні і професійні якості. Особливу увагу приділено соціальній спрямованості особистості оратора, його життєвим цінностям та моральним характеристикам. Оратор визначається своїми цілепокладаннями та вчинками, через призму його особистості виявляють себе всі психічні процеси і явища. Ф.Прокопович інтерпретує багато з цих психічних феноменів і деякою мірою вперше в українській психології ставить низку фундаментальних проблем, як то - відношення успадкованого і набутого, психічного і фізіологічного, взаємовпливу емоцій і розуму, проблему рушійних механізмів людської поведінки тощо. В традиціях дослідницької діяльності професорів Києво-Могилянської академії вирішує проблему вчинку, активну ж позицію на "блага релігії і батьківщини" визначає як базову світоглядну установку в життєдіяльності оратора.

Друга частина психології Ф.Прокоповича - це психологія мас. Оратор по відношенню до них всесильний. Він нав'язує за допомогою свого інструментарію певні емоції, настрої, інтереси, потреби. Ф.Прокопович користується великим емпіричним матеріалом із соціальної психології. Лише глибоке вивчення феноменів суспільної свідомості та оволодіння засобами їх збудження та подавлення робить оратора професіоналом. Саме в цьому контексті зрозумілою стає турбота Ф.Прокоповича про моральні характеристики промовця. Який промовець - такі й слухачі. Великий вплив оратора на маси і відчуття (переживання) цього впливу є для нього основною нагородою за працю і головним мотивом його діяльності.

Третьою частиною психології особистості та міжособистісних стосунків є методологія та техніка впливу на свідомість інших. Тут Ф.Прокопович виявляє філігранне володіння всіма мовними, естетичними, етичними, власне психологічними засобами. Це і вчення про стилі мовлення, мовні фігури, композицію та матеріал, і точне знання якостей об'єкту у відношенні до його сприйняття.

Ф.Прокопович ставить низку загальнопсихологічних проблем, проблем із вікової та соціальної психології. Всі вони вирішуються у відповідності до рівня розвитку природничих і суспільних наук того часу, загальна ж спрямованість такого вирішення полягає у практичному застосуванні його результатів.

В даному розділі дисертаційного дослідження аналізується стан української культури початку XVIII століття. Українське суспільство даного періоду було відкрите для різноманітних культурних впливів. Саме тут, на межі православ'я і католицизму, виникла гостра полемічна боротьба. Причетність українських вчених до духовної спадщини людства, відносно демократичний устрій всередині країни створювали умови для творчого зростання та науково-філософського пошуку. Плюралізм ідей, переконань і вчень вимагав їх критичного осмислення, що в свою чергу шліфувало понятійно-категоріальний апарат науки, визначало формально-структурні особливості виразу ідей, формувало активну життєву позицію кожного громадянина у суспільному будівництві. Цінність такої позиції полягала в оригінальності та життєвій силі проголошуваних ідей. Зародження національної свідомості українців (національно-визвольний рух від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи), уявлення про справедливий моральний устрій в державі (конституція Пилипа Орлика), досягнення сенсу людського існування як найвища цінність (дослідження професорів Києво-Могилянської академії), визначення місця розуму в практично-діяльнісному освоєнні світу були можливі лише в суспільстві з високим європейським культурним рівнем. Багатство надцинних ідей, їх зіткнення часто

виявляли такий психічний феномен як комплекс Великого Інквізитора. В Україні він виявив себе найбільшою мірою лише в релігійно-полемічній літературі, тобто існував швидше на рівні духовному, ніж на практично-діяльнісному. Мистецький, науковий, філософський плюралізм в Україні початку XVIII ст. призвів до високого злету української культури в цілому та духовного росту особистості зокрема.

Саме в такому суспільстві у Ф.Прокоповича була сформована активна життєва позиція. Його потяг до знань було підтримано і розвинуто оточенням вченого. Після навчання у Києві Ф.Прокопович мав змогу отримати знання за кордоном. Розмаїття теорій, ідейно-психологічна боротьба в школах, колегіях, академіях викристалізували як власні цінності, так і силу та волю до їх захисту та реалізації. Честолюбство і бажання “присвятити своє життя батьківщині і релігії” спонукали Ф.Прокоповича повернутись в Україну. Титанічні риси його характеру, непереборний потяг до влади, “магічний” вплив на оточуючих в найбільшій мірі змогли виявитись у малорозвинутому російському суспільстві і при підтримці царя-тирана. Такі умови не тільки давали можливість Ф.Прокоповичу реалізувати в житті свої просвітницькі ідеали, але й формували його мотивацію, спрямованість особистості, змінювали систему інтересів. Період власне науково-філософського пошуку закінчився ще в Києві, цінності “чистого” пізнання відійшли на периферію його свідомості. Значних філософських та психологічних праць в російський період життєдіяльності Ф.Прокопович не створив, зате він зміг повторити все те, що було проголошено раніше (напр., “Риторичі”) на практиці, випробувати силу своєї особистості, міру її впливу на людей. В цьому відношенні Ф.Прокопович відрізняється від пізніших українських мислителів, особливо, Г.Сковороди. Практично, це дві лінії розвитку людського духу: експансія “внутрішнього” у світ, його домінування і тиранія в ньому і втеча від “зовнішнього” на благо істинних цінностей. В першому у другому випадках ви-

значальну роль відіграли зовнішні умови (наявність нагоди нав'язати світові свої ідеали - становище Ф.Прокоповича в імперії Петра I та відсутність такої позиції сили у Г.Сковороди - справжні цінності знайдуть шлях до справжньої людини, як відображення становища української культурної автономії за Катерини II). Порівняльна характеристика творчості Ф. Прокоповича та Г. Сковороди виявляє головні напрямки психологічного пізнання і психологічної практики. Науково - прикладна психологія Ф. Прокоповича і філософська психологія Г. Сковороди - це два типи психології, що розвиваються до нашого часу як в Україні, так і в цілому світі. Психологія Ф. Прокоповича - психологія особистості в діяльності, вона приземлена і утилітарна. Психологія Г. Сковороди - це психологія самопізнання, сенсу людського існування, психологія щастя людини. Вона виконує швидше терапевтичні, а не "суспільні" функції. Гармонія "внутрішнього світу", раціоналізація "темного" в людині - проблеми, що стоять поза історією, тому Г. Сковорода викликає зацікавлення дослідників і в наш час. Такий погляд на творчість Г. Сковороди дає можливість розглянути його психологічну концепцію в дещо іншому ракурсі, відмінному від інших, а дане дисертаційне дослідження відкриває нові аспекти дослідження творчого доробку філософа.

Третій розділ "Філософська форма презентації психологічних ідей у творчості Григорія Сковороди" має три параграфи - "Культурно-історичний контекст діяльності Григорія Сковороди", "Мотивація творчої діяльності Григорія Сковороди", "Психологічні ідеї твору "Наркіс. Розмова про те: пізнай себе" (1769-1770рр.). "Наркіс" в контексті життєвого і творчого шляху Г.Сковороди" і "Висновки".

Низка наукових праць з дослідження творчості Г. Сковороди відобразила суперечливе ставлення вчених до творчої спадщини мислителя. Г. Сковороду визначають як творця оригінальних думок (В.Ерн), як несистематичного (Ф.

Кудринський, І. Мірчук), хаотичного (Д. Оляччин) письменника, як теоретика (Д. Багалій, В. Ерн, В. Петров) та вченого, що розв'язував наукові питання (Д. Багалій). Інші дослідники вважають, що він переважно етичний мислитель (О. Лотоцький), або навіть "мудрець", що свою мудрість здійснив у своєму житті, але теоретично не обгрунтував та сформулював її (Г. Данилевський, В. Крестовський, М. Костомаров). У вирішенні складних філософсько - психологічних проблем Г. Сковорода - моніст (Д. Багалій), дуаліст (Ф. Зеленогорський, М. Гордієвський), матеріаліст (М. Яворський). В етиці Г. Сковорода постає як релятивіст, що визначав лише норми, значні тільки для окремої людини, як представник "абсолютної" етики (В. Петров). Г.Сковорода - прибічник православної філософії (М. Краснюк), релігійний скептик, еретик, сектант (Д. Багалій, М. Яворський, М.Сумцов).

Біобібліографія українського мислителя нараховує тисячі публікацій. Окремим питанням його творчого методу, домінуючої проблематики, витокам творчої діяльності, сферам творчого виразу присвячували свої роботи філософи, психологи, мистецтвознавці (І.В. Іваньо, Л.Є. Махновець, П.М. Попов, В.А. Роменець, Д. Чижевський, О.Я. Шресер-Ткаченко та багато інших).

В даному дисертаційному дослідженні психологічні погляди Г. Сковороди розглянуто через створення моделі історико - психологічного аналізу - культурно-історичний контекст діяльності Г. Сковороди - життєвий і творчий шлях філософа - особливості (формальні і смислові) його психологічних творів, що дало змогу більш цілісно висвітлити психологічний доробок українського просвітника, визначити спрямування його психологічного пізнання та функції, які Г. Сковорода покладав на психологію як таку.

Загальнокультурна ситуація, що склалася в Україні у другій половині XVIII століття, - це ситуація обмеження вільного вияву соціальних потреб людини. Автономія українського народу за Катерини II зникає. Знищується Запорізька

Січ як осередок суспільно-політичного життя краю. Вводиться кріпаччина. Станові розмежування чітко диференціюються і узаконюються. Наука і мистецтва доступні все меншому колу людей. Народна мова, що на початку XVIII століття вводилася у навчальні програми Києво-Могилянської академії, відтісняється російською, зневажається, а згодом - забороняється взагалі. Забороняється друкарство українських книжок. Щоб змалювати культурно-історичну ситуацію часу Г. Сковороди, звернімося, в першу чергу, до феноменології психічного на рівні культури XVIII століття в Україні в цілому (феномен Великого Інквізителя - релігійно-полемічна література, феномен самопізнання - численна мемуарна література і щоденники, феномен "втечі від світу" - суспільно-політична і духовна ситуація часу). Феномен Великого Інквізителя, що виявив себе у боротьбі надцінних ідей, в якій певна група ідей перемагає, домінує і диктує форми організації науки, політики, мистецтва, культури загалом. Стан боротьби ідей можливий лише в ситуації відносної свободи. "Великий Інквізитор" спочатку притаманний кожній людині, яка перебуває у боротьбі за свої переконання і їх нав'язування іншим людям. Згодом він відчужується від особистості, об'єктивується у певній соціальній ролі, функції. Особистість зникає, бо з'являється феномен, що робить суспільство єдиним організмом, об'єднує і організовує. Настає час обмеження свободи тих, хто своєю працею і творчою реалізацією своїх ідей і переконань за рахунок інших заперечили свій внутрішній світ як цілісний, автономний і самодостатній. Відродження внутрішнього світу людини - це установка самопізнання, "втеча від світу" - регресивна реакція особистості, це втеча від того, чого не можна подолати. Психологія Г.Сковороди, як пошук піастя людини, є своєрідною духовною реакцією на обмеження свободи, несправедливість, навіть злочинність суспільно-політичного устрою в державі. Світоглядна позиція щодо духовного розвитку особистості, пошуку справжньої людини полягала в знеціненні всього пройдешого і марного.

Життєдіяльність Г.Сковороди можна означити як “втечу від світу” із позитивним виходом на проблему самопізнання і самореалізації особистості. “Втеча від світу” зовнішнього є умовою зустрічі із світом істинним. Людина здобуває своє щастя лише тоді, коли пізнаючи себе, відкриває для себе свою другу (невидиму, справжню, таємну) природу і у відповідності своїм здібностям, схильностям, звичкам обирає споріднену діяльність. Процес самопізнання визначає життєвий і творчий шлях особистості. Він супроводжується екстатичними переживаннями людиною свого буття. Екстатичні переживання приводять людину до преображення та нового народження. У зв’язку з поняттям нового народження Г.Сковорода розвиває тему воскресіння людини. Народившись вдруге, знайшовши в собі справжню людину, обравши споріднену діяльність, людина перебуває в стані постійної веселості, радості, куражності, стає щасливою. Г.Сковорода влаштував своє життя згідно своєму вченню, охоче ділився досвідом подолання критичних ситуацій, пошуку сенсу життя та справжніх цінностей. Його вислів: “Світ ловив мене та не спіймав”, як відображення домінуючої світоглядної установки щодо життя, є ключем до розуміння феномену великого українського мислителя. Саме в зазначеному контексті і розглядаються психологічні погляди та мотивація його творчої діяльності, а також основні типи поведінки людей епохи Просвітництва.

У четвертому розділі “Художня форма презентації психологічних ідей у творчості Івана Котляревського” три параграфи - “Культурно-історичний контекст діяльності Івана Котляревського”, “Мотивація творчої діяльності Івана Котляревського”, “Феноменологія психічного в “Енеїді” І.Котляревського: індивідуальне - народне - загальнолюдське” та “Висновки”.

Життю і творчості І. Котляревського присвячено низку вітчизняних видань (П.К. Волинський, П.П. Плющ, П.П. Ротач, М.П. Ткачук та інші). Дослідження

психологічних поглядів письменника можна сказати лише починається (В.А. Роменець). В.А. Роменець аналізує ряд психологічних феноменів, описаних І. Котляревським в "Енеїді" - феномени пригодництва, омани, іронії та визначає напрямки історико - психологічного дослідження творчості І. Котляревського, таким чином, розпочинаючи важливу для історії української психології роботу.

Автор дисертації, аналізуючи культурно - історичний контекст діяльності І. Котляревського, акцентує увагу на механізмах міжгрупової взаємодії, що були висвітлені як в сатирично-гумористичній літературі кінця XVIII століття в цілому, так і в "Енеїді" І. Котляревського зокрема. Герої сатирично-гумористичної літератури, ідентифікуючи себе із певним суспільним станом, в першу чергу, виділяють його позитивні соціально-психологічні характеристики. Саме позитивні якості певної групи і є умовою ідентифікації із нею кожного її члена. Соціальна категоризація та соціальна ідентифікація в структурі міжгрупових стосунків продовжуються соціальним порівнянням та міжгруповою диференціацією. Певні група, клас, стан усвідомлюють свою окремішність від інших. Зростання престижу групи викликає водночас зростання престижу і самооцінки кожного її члена. Підвищення групового та індивідуального статусу іноді стає можливим лише за умови його заниження у групах, з якими відбувається порівняння і суперництво. В динаміці міжгрупових стосунків важливим засобом підвищення групового статусу є міжгрупова дискримінація. Прикладом міжгрупової (міжстанової) дискримінації можуть бути два твори сатирично-гумористичного жанру - "Пословіця про мужика Гаврила" і "Як піп поховав пса, а архієрей цапа на попа висвятив", що мають спільний сюжет про "собачі похорони". У творах зосереджено увагу на одній із негативних рис, приписуваних попам, - грошолобстві, висміюється принцип "аби гроші - гріха не буде". Їдка сатирична історія, що дискримінує стан духівництва,

підвищує соціальний статус тих, хто до нього не належить. Подібні дискримінуючі сюжети витворені в художній літературі XVIII століття не тільки стосовно духівництва, але й солдатів-москалів, циган, євреїв тощо. Дискримінуючий сюжет стає умовою збереження групової (станової, національної, расової) ідентичності і виконує роль самозахисту.

Етнічна психологія та психологія особистості в "Енеїді" І.Котляревського постають в змалювання феноменології психічного на індивідуальному, народному та загальнонародському рівнях. Світ психічного - це насамперед світ "видимий", тобто доступний для спостереження. Він виявляється у вчинках та емоційних переживаннях введених на сторінках твору персонажів. Будь-які герої "Енеїди", чи прості смертні, козаки, чи боги мають в структурі своєї особистості загальні риси, вирішують загальнонародські проблеми (сенсу життя, потойбічного світу, покари за злочини тощо). Їм також притаманні риси, що приписуються національному характерові народу, до якого вони належить. Відкриття ролі етнічних факторів у формуванні психічного присутнє у творчості багатьох українських письменників другої половини XVIII століття, але у І.Котляревського воно має найбільш системний і яскравий вираз. Крім того, герої І.Котляревського наділені неповторними, оригінальними характерами. Їх вчинки виважені і апробовані на всіх рівнях їх розгортання. Таким чином, особистість, за І. Котляревським, це історична людина, що через призму власної індивідуальності переломила весь етнічний та загальнонародський досвід. Пізнання психічного визначається структурою особистості. Звідси випливає і феноменологічний метод його дослідження та структура науки, в даному випадку історичної психології. Структуру історичної психології, за І.Котляревським, можна визначити таким чином:

- індивідуально-особистісне в історичному аспекті (характер, темперамент, інтереси і т.п.);

- народне (мова, світогляд, звичаї);
- вселюдське, яке передбачає вияв найглибших джерел людської психіки у зв'язку з оригінальністю продуктів діяльності (творча оригінальність творця - узагальнення народних рис - входження у найглибші шари вселюдського (архетипи, домінуючі настрої на рівні культури)).

Особистість, що розглядається у феноменологічному ключі, це особистість вільна. Вона спроможна побачити світ в його реальному, неприкрашеному вигляді. Вона також, переоцінивши навколишній світ, може вибудувати у своїй уяві світ справжній, а через це - поставити собі мету подолати світ, який її не влаштує. Таке подолання може бути здійсненим будь-якими засобами: від революційно-війовничих до іронічно-викривальних. Перелицьовання Вергілієвої "Енеїди", зближення її з народним життям, віднаходження спільного між античною і сучасною історією дало змогу І.Котляревському наблизитись до найглибших шарів психічного, показати їх тотожність у всіх людей та народів. Виділення ж етнічного фактору в духовному розвитку людини сприяє формуванню національної самосвідомості та національної ідентичності. Люди, українські козаки, Еней та його побратими - ось сходинки, що ведуть до пізнання і розуміння людини як такої. Характер Енея, його інтереси, прагнення, емоційний світ в найбільшій мірі розкриваються у порівнянні з іншими персонажами та при сприйнятті його на певному етно-психологічному тлі (гулянки, ігри, кухня, традиції, звичаї тощо). Герої І.Котляревського виявляють свої індивідуально-психологічні характеристики у реальних вчинках. Причина дії може бути неусвідомленою і потусторонньою. Сама дія самоцінна. Герої "Енеїди" перебувають у безперервному пошуку щастя. Щасливе життя, що чекає їх на новій землі, - це кінцева мета не тільки їх подорожі, але і всього життя. Вона то усвідомлюється, то губиться серед клопотів буденності, то знову зринає, отримуючи статус остаточної мети, що підпорядковує всі проміжні цілі троянців.

Остаточна (кінцева) мета діяльності героїв І.Котляревського перебуває у відношенні із потустороннім світом. Її здійснення частково залежить від волі богів. Роль богів у спонуканні до дії можна порівняти чи, вірніше, означити як неусвідомлене у мотивації вчинків людини. Таким чином, І.Котляревський ставить проблему відношення свідомого і несвідомого у вчинковій діяльності особистості.

Спільність рис характеру Енея із рисами характеру богів, взаємодія троянців із богами виводить читачів на якісно інакший рівень вирішення ряду психологічних проблем, як то: роль і статус особистості в процесі самореалізації, відношення індивідуальної волі і фатуму, цілепокладання та його відношення до засобів і методів реалізації мети, покара за вади характеру, вчинки тощо.

І.Котляревський частково виводить особистісні характеристики із історичного минулого народу. Історія народу - це історія формування історичної особистості. Вчинки сучасників детерміновані минулим. Людина сьогоднішня - це історична людина у розвитку. Феноменологічний метод у І.Котляревського полягає в максимальному використанні динаміки справжнього пригодництва та невпинної зміни ситуацій. Образ мандрівної людини є досить типовим для європейської культури. В українській же культурі він є своєрідним ключем до розуміння її сутності. Обставини, що визначають життєдіяльність і вчинки людини, через пригодництво постійно змінюються. Найефективнішим засобом подолання старих умов життєдіяльності і створення нових та розширення поля свідомості людини є іронія.

"Енеїда" І.Котляревського підбиває підсумок класицизму в у психології - аристотелево-авіценнівській традиції. Емпіричний матеріал, почерпнутий із спостережень за людиною, феноменологія психічного в культурно-історичному аспекті, запропоновані письменником, вимагали нових узагальнюючих психологічних теорій, науково-прикладних пошуків у сферах етнічної, історичної та

загальної психології. XIX століття, культурний розвиток якого в Україні залежав значною мірою від творчого доробку І. Котляревського, відзначається особливим розквітом етнографії та етнопсихології, мовознавства та психолінгвістики, психології в цілому та філософії. І.Котляревський власною творчістю закінчував епоху Просвітництва і відкривав епоху позитивно-перетворюючого відношення до світу.

У **“Загальних висновках”** до всього дисертаційного дослідження відмічається, що:

1. Психологічні знання у XVIII столітті в Україні мають такі форми презентації: наукову, науково - прикладну, філософську та художню (Ф.Прокопович, С.Калиновський, С.Кулябка, Г.Кониський, Г.Сковорода, М.Козачинський, Я.Козельський, І. Некрашевич, І. Котляревський та інші). Кожна із них може бути предметом історико-психологічного дослідження. Українській психології епохи Просвітництва характерне детальне і ґрунтовне опрацювання проблеми вчинкової діяльності людини. З неї виводились ряд інших проблем, як то: проблеми сенсу людського існування, остаточної (кінцевої) мети людини, відношення інтелекту і волі, визначення домінуючого загального мотиву поведінки, особливостей емоційного світу людини тощо. Здійснення чогось, що наблизить людину до мети її життя, в мотивації може бути усвідомлюваним або неусвідомлюваним. Інтелект визначає особливості реалізації вчинку, воля ж спрямовує людину в цьому психічному процесі. Головне в житті - знати як потрібно вчиняти для здобуття загального і особистого блага, тому пізнання стає майже повинністю. Власне дія не акцентується. Образ дії переноситься в сферу ідеального, потустороннього, а не реального, справжнього життя.
2. Найбільш типовими представниками психології епохи Просвітництва були Феофан Прокопович (розвивав наукову та науково-прикладну галузь психо-

логії), Григорій Сковорода (розвивав філософську психологію) та Іван Котляревський (в художніх творах поставив ряд значних психологічних проблем, сприяв ціннісній переорієнтації розвитку психології та зміні акцентів у формуванні нового психологічного мислення, яке базувалось на принциповій дії).

3. Глушення та розуміння психологічного тексту в контексті певної культурно-історичної епохи та через аналіз життєвого і творчого шляху його автора дає можливість визначити спрямування та цілі психологічного пошуку українських вчених XVIII століття. Феофан Прокопович розпочав свою активну наукову і державну діяльність в час, коли тільки-но проголошені ідеали Просвітництва були прийняті на всіх рівнях суспільної ієрархії. Він був тим вченим, хто не тільки проголошував певні ідеї, але й реалізовував їх на практиці. "Риторика" Ф.Прокоповича, як психологічно-прикладний твір, ввібрала в себе як ідеали практичного розуму, так і засоби та способи їх досягнення. Період творчої діяльності Григорія Сковороди в суспільно-політичному аспекті може бути охарактеризованим як період ситуації утиску вільного культурного розвитку українців. Світ виявив свій "несправжній", неістинний бік. Філософська психологія Г.Сковороди - це не тільки наслідок такої ситуації, але й великого філософсько-містичного досвіду мислителя, постійного пошуку рішень проблем самопізнання, сенсу людського існування, щастя людини тощо. І.Котляревський, як літератор, громадський діяч, вчений, формується наприкінці XVIII століття. В цей час істотно змінюються акценти у розгортанні вчинкової дії. Принцип дії починає займати домінуючі позиції. Сатирично-гумористична література кінця XVIII століття зробила вагомий внесок у знецінення навколишнього світу та його подолання. Етнографізм творчості українських письменників визначив нові цінності та сприяв постановці нових психологічних проблем. Аналізуючи взаємозв'язок психології та культури в пізнанні психічного, ми виявляємо умови та рушійні сили становлення психо-

логічних знань. Таким чином, історія психології має кілька джерел інформації: а) психологічні (концепції певної епохи, уявлення про психіку як знання, що приймаються сучасною психологією); б) філософські теорії як об'єктивації певних психічних явищ їх творців; в) продукти творчої діяльності, спрямовані на самопізнання (життєписи, автобіографії); г) продукти творчої діяльності у філософії та мистецтві, що не пов'язані безпосередньо з аналізом певних психічних явищ, але які охоплюють у собі їх сутність.

4. Феноменологія психологічного пізнання перебуває у тісному взаємозв'язку із феноменологією психічного як на індивідуальному, так і на культурно-історичному рівнях. Творчість Ф.Прокоповича тісно пов'язана з таким психічним феноменом, як комплекс Великого Інквізитор (в даному випадку - комплекс надцінних знань, до яких втаємничена певна людина і які не можуть бути поки що зрозумілими для інших, але для загального майбутнього блага потребують реалізації в життєдіяльності людства будь-якими засобами). Життя Г.Сковороди можна означити як "втечу від світу" із позитивним виходом на проблему самопізнання і самореалізації особистості.

І.Котляревський використовує іронію, бурлеск, трагестію, як психологічні феномени, для знецінення та подолання "несправжнього" світу. Така позиція щодо оточуючого світу в сатирично-гумористичній літературі кінця XVIII століття дала поштовх до ціннісної переорієнтації психології, філософії, етнології та інших наук у XIX столітті. Розгортання вчинку, притаманне епосі Просвітництва, має акцент на мотиваційному його аспекті, хоч на кінець XVIII століття, завдяки розвитку критичної літератури, цей акцент зміщується на власне дію, що і визначає зміну культурно-історичних епох та формування нового психологічного мислення.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Досвід історіографічного та феноменологічного аналізу у презентації здобутків української культури епохи Просвітництва // Психологічна освіта в системі вищої школи: збірник статей за матеріалами конференції. - К.: «Клас», 1997. - С. 90 - 98.
 2. Історична психологія: індивід - народ - людство // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: збірник матеріалів наукової конференції. - Київ-Луцьк, 1994. - Ч.1; Розділ 1. - С. 116 - 118.
 3. Культурні чинники емоційних розладів особистості // Психолого - педагогічні та соціально - психологічні проблеми освіти і виховання: збірник статей за матеріалами конференції. - К.: «Клас», 1997. - С. 82 - 90.
 4. Роль творчої об'єктивації домінуючих емоційних переживань в культурно-історичному процесі // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: збірник матеріалів конференції. - Київ - Луцьк, 1994. - Ч.1; Розділ 3. - С. 493 - 495.
 5. Функції неформальних молодіжних об'єднань // Проблеми соціальної психології. - К.: Либідь, 1992. - Вип. 2. - С. 68 - 77; (у співавторстві).
- **Martynjuk V.M. The peculiarities of the development of ukrainian Psychology in XVIII century (Psychic Phenomenology in scientific, applied-scientific, philosophic and artistic creative work in the epoch of Enlightenment). The dissertation for Candidate of Sciences degree in Psychology. Speciality - 19.00.01. - General Psychology. History of Psychology. National Taras Shevchenko University, Kyiv 1996. The thesis is dealing with analysis of conditions and motive forces of psychological knowledges growing in ukrainian culture of XVIII century. It is distinguished the main types of psychological systems. It is proposed the scheme of historico-psychological research: the cultural and historical context - the context**

of the definite author's living and creation way - the psychological text peculiarities (form and meaning). The historico-psychological research is based on the deed principle and the principles of creation and determinism. The development of the psychological systems is examined in connection with Phenomenology of psychic in the cultural and historical process.

- **Мартынюк В.М. Особенности развития украинской психологии в XVIII веке (Феноменология психического в научном, научно - прикладном, философском и художественном творчестве в эпоху Просвещения).** Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 - Общая психология. История психологии; Киевский университет им. Тараса Шевченко, Киев, 1996. В работе проанализированы условия и движущие силы становления психологических знаний в украинской культуре XVIII столетия. Выделены основные типы психологических систем. Предложена схема историко-психологического исследования: культурно-исторический контекст- контекст жизненного и творческого пути определенного автора - особенности (формальные и смысловые) психологического текста. В основу историко - психологического исследования положены поступковый принцип и принципы творчества и детерминизма. Развитие психологических систем рассмотрено в связи с феноменологией психического в культурно-историческом процессе.
- **Ключові слова:** історія української психології XVIII століття, система психологічних знань, умови та рушійні сили становлення психологічних знань, культурно-історичний контекст, контекст життєвого і творчого шляху автора, феноменологія психічного у культурно-історичному процесі, культурні архетипи, вчинковий принцип в психології, принципи детермінізму і творчості, форми презентації психологічних знань, типи психологічних систем.

В.М. Мартинюк

Підп. до друку 10.09.97. Формат 60×84^{1/16}.
Папір друк. № 1. Спосіб друку офсетний. Умови друк. арк. 1.63.
Умови фарбо-відб. 1.77. Обл.-вид. арк. 1.0.
Тираж 100. Зам. № 7-1263.

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

485298

435798

AB 37.513